

LIBELLUS DE DENTIBUS - ÎNTRE ODONTOLOGIE SI FILOLOGIE -

Ana-Cristina HALICHIAS
Universitatea din București
anacristina.halichias@lils.unibuc.ro

Abstract: The article is a philological research in the first treatise devoted to the structure and function of the teeth written in Latin. The author analyzes the Latin odontological vocabulary and the rhetorical methods used by Bartholomaeus Eustachius in order to facilitate readers' understanding of transmitted informations.

Keywords: Neo-Latin, vocabulary, odontology, rhetoric, Bartholomaeus Eustachius

Într-un articol anterior (Halichias, 2013: 133-139 = Halichias, 2014: 187-195), atrăgeam atenția asupra unui mic tratat de anatomie a dinților, redactat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea de unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai medicinei din epoca Renașterii, Bartholomaeus Eustachius¹. Lucrarea, modest intitulată *libellus* (cărțică), practic necunoscută cercetătorilor români și cunoscută mediilor de specialitate din afara României abia din secolul al XX-lea, grație unor traduceri² și articole³ consacrate vieții și operei lui Eustachius, este o operă

¹ Opusculul *Libellus de dentibus* a fost publicat în 1563, în același an cu altă lucrare a lui Eustachius, *De renibus*. Cele două lucrări au fost republicate în 1564 în *Opuscula anatomica*, împreună cu alte cinci mici tratate : *De auditus organis*, *De motu capitis*, *De vena sine pari*, *De vena profunda brachii*, *Examen ossium*. Patru dintre aceste lucrări, între care și *Libellus*, au fost completate cu *Annotationes* și cu un *Index rerum notabilium*, redactate de elevul și fidelul colaborator al lui Eustachius, Pietro Matteo Pini. *Opuscula* au fost reeditate în 1574, anul morții lui Eustachius, apoi în 1653 ; aceste două ediții par a nu se fi păstrat, existența lor fiind cunoscută datorită unor mențiuni datând din secolul al XVIII-lea. Au urmat apoi alte două ediții, în 1707 și 1726, în care *Libellus* apare sub titlul *Tractatus de dentibus* (apud Ruel-Kellermann, 2015, *Introduction* : 16).

² Există, până în momentul de față, 5 traduceri : 1. G.H. Bisseling & Steven Willem Floris Margadant, *Libellus de dentibus van Bartholomeus Eustachius*, Utrecht, L.E.Bosch, 1924 ; 2. Karl Glocker, *Das Buch über die Zähne von Bartholomaeus Eustachius*. Kap. 1-5, München, Wolf, 1938 ; Ruth Blanke, *Das Buch über die Zähne von Bartholomaeus Eustachius*. Kap. 6-13, München, Wolf, 1939 ; Hans Hölzel, *Das Buch über die Zähne von Bartholomaeus Eustachius*. Kap. 14-20, München, f.e., 1939 ; Georg Haslinger, *Das Buch über die Zähne von Bartholomaeus Eustachius*. Kap. 21-25, München, f.e., 1939 ; Gustav Schindler, *Das Buch über die Zähne von Bartholomaeus Eustachius*. Kap. 26-30, München, f.e., 1940 ; 3. Fritz Driak, *Des Bartholomaeus Eustachius Libellus de dentibus*, Wien, Urban & Schwarzenberg, 1951 ; 4. David A. Chernin & Gerald Shklar, *Bartholomaeus Eustachius: A little treatise on the teeth. The first authorized book on dentistry (1563)*, Canton, Science History Publications, 1999 ; 5. Micheline Ruel-Kellermann & Marie-Rolande Cornuejols, *Bartolomeo Eustache (c. 1510-1574): Libellus de dentibus (1563). Petit livre sur les dents*, Paris, BIU Santé, 2015 (<http://www3.biusante.parisdescartes.fr/eustache/debut.htm>).

³ Pietro Capparoni, *Profili bio-bibliografici di medici e naturalisti celebri italiani dal sec. XV al sec. XVIII*, 2 vol. Roma, Istituto Nazionale Medico Farmacologico „Seroni”, 1928-1932 ; vol. I, pp. 31-34 ; Carlos Gysel, „L'Orthodontie de Bartholomeo Eustachio,

științifică „*absolut unică în domeniul odontologiei*” secolelor al XV-lea și al XVI-lea (Ruel-Kellermann 2015, *Introduction* : 3). Spre deosebire de contemporanii săi care, în marea lor majoritate, se bazau mai degrabă pe propria experiență practică decât pe veritabile cercetări personale și, pornind de la compilarea datelor deja cunoscute, s-au rezumat să consacre guri și dinților unul sau două capitole într-o lucrare medico-chirurgicală cu caracter general⁴, Eustachius se remarcă prin curiozitatea științifică, rigoarea, precizia observațiilor, uneori inedite, și finețea deducțiilor cu care a cercetat anatomia buco-dentară.

Cele 30 de capitole ale lucrării urmăresc, succesiv, principalele aspecte referitoare la dinți: anatomia (1-13), embriologia (14-17), histologia „*avant la lettre*” (18-21) fiziologia (22-28) și patologia (29-30). În scurta prefață a celor 45 de pagini de *Annotationes*, redactate de Pietro Matteo Pini, elevul și colaboratorul lui Eustachius, acesta îl informează pe cititor că i-a fost greu să obțină referințele bibliografice⁵ și notele explicative de la

anatomiste romain du XVIe siècle, rival d'André Vésale”, in *L'Orthodontie française*, 1966, vol. 37, pp. 97-112 ; Luigi Belloni, „Bartholomeo Eustachi, anatomia del cinque cento al lume di recenti ricerche”, in *Archives Internationales d'histoire des sciences*, 1979, vol. 29, nr. 104, pp. 5-10 ; J.J. Herschfeld, „Bartholomeus Eustachius – the first great dental anatomist”, in *Bulletin of History of Dentistry*, 1982, 30(2), pp. 123-127; G. Shklar, D. Chernin, „Eustachio and Libellus de dentibus – the first book devoted to the structure and function of the teeth”, in *Journal of the History of Dentistry*, 2000, 48(1), pp. 25-30; Micheline Ruel-Kellermann, „Bartholomeo Eustachio (ca.1500/1510-1574) et son Libellus de dentibus (1563)”, in *Actes. Société française d'histoire de l'art dentaire*, 2008, 13, pp. 52-55

(http://www.biusante.parisdescartes.fr/sfhad/vol.13/2008_13.pdf); G.W. Bennet, „The root of dental anatomy: a case of naming Eustachius <the father of dental anatomy>”, in *Journal of the History of Dentistry*, 2009, 57(2), pp. 85-88.

⁴ Printre lucrările din secolul al XVI-lea consacrate odontologiei cităm: o lucrare anonimă apărută în 1530 la Leipzig: *Artzney Büchlein wider allerlei Kranckeyten und gebrechen der tzeen gezogen auss den Galeno, Avicenna, Mesuë, Cornelio Celsio und andern mehr der Artzney Doctorn seher neutzlich tzu lesen*; o altă lucrare, apărută în 1548, avându-l drept autor pe Walter Hermann Ryff, are 61 de pagini, este organizată în trei părți consacrate ochilor, dinților și primei dentiții; partea rezervată dinților este lipsită de originalitate, toată lucrarea fiind practic o traducere a unei lucrări mai vechi: *Nützlicher Bericht, wie man die Augen und das Gesicht ... Wie man den Mandt, die Zähn und Biller, Frisch, rein, sauber, gesund, starck und fest erhalten*; a treia lucrare, scrisă în castiliană, a fost publicată în 1557 de Francisco Martinez de Castrillo: *Colloquio breve y compendioso sobre la material de la dentadura y maravillosa obra de la boca, con muchos remedies y avisos necessaries. Y la orden de curar y adreçar los dientes* (lucrarea, având 300 de pagini, a fost concepută sub forma unui dialog între Valerio – autorul – și diverși interlocutori care îi pun întrebări). Aceste lucrări, scrise în limba vernaculară, aveau un scop educativ și se adresau celor care tratau dinții, dar nu aveau acces la operele scrise în latină. În 1582 a apărut lucrarea lui Urbain Hémar, *Recherche de la vraye anathomie des dents, nature et propriété d'icelle*. Autorul a plagiat, uneori cu stângăcie, *Libellus de dentibus*, citându-l pe autor, Barthélemy Eustache, numai în lista autorilor folosiți pentru redactarea lucrării (apud Ruel-Kellermann 2015, *Introduction*: 3-4).

⁵ Autorii citați de Eustachius și/sau Pini sunt, în ordine cronologică: Hippocrate (460-377 sau 356 a.Chr.); Aristotel (384-322 a.Chr.), *Historia animalium* ; *De partibus animalium*; *De generatione animalium*; Erasistratos din Ceos (c.304-c.250 a.Chr.); Aretaeus din Cappadocia (sec. I p.Chr.): *De causis acutorum et diuturnorum morborum* ; *De curatione acutorum et*

magistrul său, dar i-a fost ușor să le reconstituie, deoarece Eustachius notase cu minuțiozitate pe marginea lucrării toate observațiile sale și trimiterile la autorii consultați

(<http://www.biusante.parisdescartes.fr/histmed/medica/cote?05548x01&p=458>).

Opusculul *Libellus de dentibus* este construit după un plan clasic (Ruel-Kellermann 2015, *Introduction*: 11-12): o scrisoare dedicatorie, urmată de cele 30 de capitole al căror titlu anunță tema abordată și al căror conținut include expunerea, explicarea și discutarea problematicii respective. Atunci când, în cursul demonstrației, este amintit un subiect important, care urmează a fi tratat în alt capitol, Eustachius își avizează cititorul : „*sed hac de re plura infra*”⁶ (cap.II, p.6⁷).

Preocupat să mențină mereu trează atenția lectorului, el i se adresează acestuia direct, invitându-l să participe la disecții pentru a descoperi ceea ce este descris în carte și să facă observații pe baza experienței personale :

„*Si quem tamen iuuat ea quae in dissectione apparent audire, is quaeso animo mihi non perturbato adsit et quae enarro attente consideret.*”⁸ (cap. XIV, p. 44).

„*Quod si admirabilem hanc solertiam uidere iuuat, hoc ego consilium dederim, ut molares bouini arietinique antea frangantur, quam humani et sectio prius in recens natis quam in adultis administretur.*”⁹ (cap. XVIII, p. 55).

diuturnorum morborum; Aurelius Celsus (sec.I p.Chr.): *De medicina*; Caius Plinius Secundus – Plinius cel Bătrân (23-79): *Naturalis Historia*; Rufus din Efes (98 ?-117?); Claudius Galenus: *De anatomicis administrationibus*; *De facultatibus naturalibus*; *De foetuum formatione*; *De instrumento odoratus*; *De locis affectis*; *De methodo medendi*; *De ossibus ad tirones*; *De symptomatum causis*; *De usu partium corporis humani*; *In Hippocratis de articulis commentarii*; *In Platonis Timaeum commentarius*; *Introductio sive medicus*; *De Hippocratis et Platonis dogmatis/decretis*; *De compositione medicamentorum secundum locos*; *In Hippocratis epidemiarum librum commentarii*; *Definitiones medicae*; Marinus (130?); Alexandru din Tralles (525?-605), *Libri duodecim de re medica*; Meletius (sec. IX): *De natura hominis*; *De natura structuraque hominis opus*; Hali Abbas ('Ali ibn al-'Abbas al Majusi; 930-994); Avicenna (980-1037); Averroes (1126-1198): *Colliget seu de medicina libri septem*; Albertus Magnus (1193-1280): *De animalibus*; Johannes Actuarius (1250 ?-13... ?): *De methodo medendi*; Alessandro Benedetti (1460-1525 sau 1430 ?-1512): *De re medica opus insigne* (cartea a VI-a: *De affectionibus dentium*); Gabriele Fallopio (1523-1562): *Observationes anatomicae*; Andreas Vesalius (1514-1564), *De humani corporis fabrica libri septem*.

⁶ Dar despre acest subiect <voi spune> mai multe mai jos.

⁷ Pagina este cea indicată în ediția princeps din 1563.

⁸ Dacă cineva dorește, totuși, să înțeleagă ceea ce ne dezvăluie disecția, îl rog să mă asiste cu mintea netulburată și să ia în considerare cu atenție ceea ce îi expun.

⁹ Iar dacă vrei să cercetezi minunata iscusință a naturii, eu ți-aș da următorul sfat, să spargi molarii unei vite sau ai unui berbec înainte <de a sparge molarii> umani și să practici disecția la nou –nscuți, înainte de a o face la adulți.

O altă recomandare făcută cititorului se referă la necesitatea asocierii observației directe cu raționamentul, cu logica :

„... *et sic ubi aut haec non sufficiunt, aut omnis sensus deficit, ratione uti.*”¹⁰ (cap. XXI, p. 60)

„*Multa sensuum iudicio percipi non possunt, nisi iidem simul arguti sint et rationis adminiculo perspicaciores fiant.*”¹¹ (cap. XXII, p. 69).

„*Enitar ego pro uiribus simul illius mentem explicare et utranque quaestionem anatome duce et ratione comite dirimere.*”¹² (cap. XXIV, p.72-73).

Pentru a înțelege dezvoltarea anatomiei moderne, este necesar să ținem seama de faptul că

„*medicina cultă europeană a fost dominată vreme îndelungată, până în secolul al XVII-lea, de preceptele celor doi reprezentanți «clasici» ai medicinei greco-latine, Hippocrates și Galen, și de cele ale persanului Avicenna. Dezvoltarea științei anatomiei nu poate fi înțeleasă fără a se admite faptul că Galen a definit nu numai această disciplină, ci întreg domeniul medicinei pentru o perioadă de o mie de ani, de-a lungul Antichității și a Evului Mediu. Abia în epoca Renașterii italiene, ca urmare a observațiilor atent făcute în timpul disecțiilor umane, medicii și chirurgii au început să pună la îndoială multe aspecte ale dogmei lui Galen și să corecteze erorile acestuia, rezultate ca urmare a faptului că observațiile sale erat făcute pe baza disecției animalelor. Tratatul lui Galen au fost dogma medicală susținută cu tărie de Biserica Catolică. A nu fi de acord cu învățăturile lui Galen putea atrage după sine cercetarea de către Inchiziție, cu tot ceea ce implica acest fapt (torturi și execuție) ...” Eustachius a fost un adept convins al acestor învățături ... dar, pe măsură ce a avansat în cercetările sale bazate pe disecția umană, el a revenit asupra ideilor sale, acceptând faptul că nu toate afirmațiile lui Galen sunt corecte” (Halichias, 2013: 134-135 = Halichias, 2014 : 188-189).*

Însă relațiile sale apropiate cu Biserica Catolică l-au determinat pe Eustachius să își apere mentorul pe cât i-a stat în putință. Chiar și atunci când combate vreo teorie a lui Galen, el se grăbește să o atenueze, recurgând la o retorică a admirației:

„*Galenum diligentissimum naturae operum obseruatorem*”¹³ (cap. II, p. 6).

¹⁰ ...Și să utilizăm logica acolo unde fie aceste <observații> nu sunt de ajuns, fie ne lipsesc cu totul percepțiile.

¹¹ Multe lucruri nu pot fi percepute prin intermediul simțurilor, dacă acestea nu sunt stimulate în același timp și făcute mai perspicace cu ajutorul rațiunii.

¹² Mă voi strădui, după puterile mele, să explic concepția <lui Galen> și să separ cele două chestiuni, folosindu-mă de disecție ca ghid și având tovarăș rațiunea.

„*Verum cum Galeno benigne agendum est, non tam subtiliter et austere eorum quae dixit ratio poscenda*”¹⁴ (cap. XI, p. 30).

Eustachius a criticat și teoriile contemporanilor săi, Realdo Colombo, Gabriele Fallopio și, mai ales, Andreas Vesalius, cu care s-a aflat într-o rivalitate cu totul particulară, întreținută și de faptul că Vesalius era un critic sever al lui Galen. Referindu-se la aceștia, el îi numește cu malițiozitate „noii anomiști”, „anomiști moderni”, „novatori” sau, pur și simplu, „unii”, „ceilalți”.

„*Hanc tamen assertionem meam summis illis uiris et praeceptoribus aegre obiicio. Aliis autem ut re bene considerata obscuras eorum sententias perscrutentur et explicent libentissime propono ...*”¹⁵ (cap. XVI, p. 49).

„*Atque ego (ita uiuam) quando ueterum sententiae non adhaereo, non eam ob causam id facio, quemadmodum hac tempestate nonnulli, ut inanem gloriam aucuper ...*”¹⁶ (scrisoarea dedicatorie, p. [2]).

Deși scriitura sa este sobră, așa cum se cuvine unui tratat științific, Eustachius nu pregetă să recurgă la interogații retorice:

„*Et quis, obsecro, est ingenio tam hebeti qui discernere nequeat inter commentitiam hanc appendicem et dentem qui renascitur nullam posse familiaritatem intercedere ?*”¹⁷ (cap. XVII, p.).

„*Sed quid tanta philosophia opus est ?*”¹⁸ (ibidem, p. 53).

În cursul expunerii se întâlnesc adeseori metafore și comparații, menite să susțină strategia pedagogică a autorului, al cărui scop este acela de a face lucrarea cât mai inteligibilă și accesibilă:

„... *substantia <dentium> uero terrae ita particeps ut non modo duritie ac densitate alia ossa superent, uerum etiam lapides aequent*”¹⁹ (cap. I, p. 2).

„*Caeterum concauitas ista ... cereis fabricis aut apum potius fauis similis ...*”²⁰ (cap. II, p. 7).

¹³ Galen, cel mai conștiincios observator al lucrărilor naturii.

¹⁴ Dar trebuie să îl tratăm pe Galen cu bunăvoință și nu trebuie să cercetăm atât de minuțios și cu atâta severitate rațiunea spuselor sale.

¹⁵ Totuși, cu părere de rău avansează această aserțiune ca un reproș la adresa acelor oameni de seamă și magiștri ai mei. Celorlalți însă le propun cu dragă inimă să scruteze și să explice teoriile lor mai puțin clare, dat fiind că au studiat bine subiectul.

¹⁶ Iar eu, jur pe viața mea, atunci când nu sunt de acord cu părerea celor din vechime, o fac nu pentru a vâna o glorie deșartă, precum mulți în ziua de astăzi ...

¹⁷ Și cine, mă rog, este atât de mărginit încât să nu își dea seama că nu poate exista nicio legătură între acest apendice imaginar și dintele care renaște?

¹⁸ Dar ce nevoie avem de atâta filosofie?

¹⁹ ...substanța lor este constituită din pământ în așa fel încât nu numai că depășesc celelalte oase în ceea ce privește duritatea și densitatea, ci chiar sunt deopotrivă cu pietrele.

„...unde etiam fit ut in natu grandioribus dentes duplici substantia, quemadmodum arbores cortice et alia quae cortice ipso tegitur constare uideantur.”²¹ (ibidem).

„Jam uero dentium dispositio in maxillis talis est ut singuli, quamuis figura diuersi, quasi lyrae clauiculi extra gingiuas nudi promineant eodemque in ordine collocati choream belle imitentur.”²² (cap. IV, p. 10).

„Radix uix inchoata instar surculi a trunco pullulat.”²³ (cap. X, p. 27).

Așa cum arătam în precedentul nostru articol (Halichias, 2013: 136 = Halichias, 2014:), epistola dedicatorie, care deschide opusculul, adresată cardinalului Marco Antonio Da Mula, are un puternic caracter retoric. „Elementul central, captatio beneuolentiae, se sprijină pe topos-ul autodiminuării, pe afirmarea solemnă a incapacității”, dar și pe topos-ul utilității sarcinii asumate:

„Nam, quanquam haec de dentibus lucubratio propter eius humilitatem periculum adeat, ne ab iis improbata, qui ne Galeno quidem parcunt, et prorsus neglecta lateat et a paucis legatur aut certe paulo post mecum intereat, tamen satis utilem laborem me suscepisse etiam isti existimare poterunt ...”²⁴ (p. [3-4])

Terminologia medicală generală și cea din sfera buco-dentară, utilizată de Eustachius, se încadrează în eforturile Renașterii de a fixa o latină științifică, bazată în mare parte pe achizițiile lexicale ale epocilor anterioare, începând cu latinitatea clasică (Cicero) și imperială (Plinius cel Bătrân și Celsus).

Majoritatea termenilor referitori la anatomia umană provin din latinitatea clasică și imperială: *anus* (anus), *arteria* (arteră), *artus* (articulație), *caluaria* (craniu), *caro* (carne; țesut cărnos); *cerebrum* (creier); *ceruix* (ceafă, gât); *chirurgia* (chirurgie), *cor* (inimă), *crus* (picior, gambă), *cutis* (piele), *fauces* (gât), *femur* (coapsă), *fœtus* (făt), *humerus* (umăr), *iecur* (ficat), *labia* (buze), *labrum* (buză), *ligamentum* (ligament), *lumbus* (șale, rinichi), *manus* (mână), *medulla* (măduvă), *mucus*

²⁰ Această concavitate ... <este> foarte asemănătoare unor lucrări în ceară sau mai degrabă unui fagure de miere.

²¹ Așa se face că dinții copiilor mai mari par a fi făcuți dintr-o substanță dublă, așa cum copacii sunt făcuți din coajă și o parte internă pe care o acoperă coaja.

²² Însă disponerea dinților în maxilar este astfel încât, deși ei sunt diferiți ca formă, ies din gingii dezgoliți, precum cheițele unei lire și, așezați în aceeași ordine, seamănă perfect cu o horă.

²³ Rădăcina începe să se dezvolte precum lăstarii din trunchiul unui copac.

²⁴ Căci, deși există primejdia ca această lucrare a mea despre dinți, scrisă în miez de noapte, să fie dezaprobată din cauza micii sale importanțe de cei care nu îl cruță nici măcar pe Galen și, drept urmare, să fie trecută de tot cu vederea și să fie citită numai de câțiva sau, cu siguranță, să dispară curând după moartea mea, aceștia vor putea totuși să spună că am luat asupra-mi o lucrare destul de folositoare.

(mucozitate, mucus), *musculus* (mușchi), *neruus* (nerv), *oculus* (ochi), *os*, *oris* (gură), *os*, *ossis* (os), *palpebra* (pleoapă), *penis* (penis), *phlegmon* (inflamație), *pituita* (pituită, secreție vâscoasă), *pulsus* (puls), *renes* (rinichi), *sanguis* (sânge), *scirrhos* (tumoare), *sinus* (sinus, scobitură), *sensus* (simț, sensibilitate, percepție senzorială), *squamma* (crustă, scuamă), *succus* (secreție), *tibia* (tobie), *tumor* (tumoare), *uterus* (uter), *unguis* (unghie), *umbilicus* (ombilic), *uulua* (organ genital feminin), *uiscus* (viscere), *uertebra* (vertebră), *uenter* (stomac), *uena* (venă).

Din perioada latinității târzii provin următoarele cuvinte și sintagme: *anatome* (disecție), *anatomia* (știința anatomiei); *alveolus*²⁵ (alveolă dentară); *anatomicus* (anatomist); *attritio* (tocire a dinților prin frecare); *capedo oris* (cavitate orală); *carpus* (os carpian); *curuitas* (curbură a molarilor); *escharoticus* (producător de escare); *fluxio* (secreție); *interstitium* (interstițiu); *loculus*, *locellus*²⁶ (alveolă dentară); *membraneus*²⁷ (membranos); *organum*²⁸ (organ al corpului); *pharmacum* (remediu, medicament); *sceletus* (schelet); *spermaticus* (seminal).

Următoarele cuvinte aparțin medio- și neolatinei: *carpus* (os carpian); *cornea* – subînțeles *tunica* – (cornee); *cranium* (craniu); *fibrosus* (fibros); *glandulosus* (glandular); *neruus uisorius* (nervul optic); *sphenoides* (osul sfenoid); *periosteum* sau *periostium* (periost); *phagedenus*²⁹ (fagedenic); *praesepiolum* (alveolă dentară); *pyrenoides* (pirenoid); *tarsus* (os tarsian); *zoophita* (zoofite).

În terminologia medicală folosită de Eustachius se întâlnesc câțiva termeni împrumutați în neolatina epocii din limba greacă, fără a fi adaptați morfologic: *cranteres* (dinți de minte); *epiphysis* (epifiză); *gomphosis* (gomfoză); *sophronisteres* (dinți de minte); *symphysis* (simfiză); *synarthrosis* (sinartroză); *syssarcosis* (sisarcoză).

În cazul unor noțiuni a căror denumire nu este fixată în latină, Eustachius fie oscilează între mai multe sinonime, fie recurge la împrumuturi din greacă, al căror sens este explicat în latină, fie glosează termenul pentru care a optat, recurgând la sinonime latinești sau la împrumuturi din limba greacă:

- Pentru a denumi disecția, Eustachius utilizează termenii *disectio*, *sectio* și *anatome*, cu o ușoară preferință pentru cel din urmă;
- Pentru leziunile dentare folosește lexemele *iniuria*, *molestia* sau *malum*;
- αἰμωδία (durere de dinți) este glosat cu termeni aparținând vocabularului latin uzual: *stupor* și *congelatio*;

²⁵ Cuvântul semnifică în latina clasică „albie îngustă a unui râu”; „albioară”; „vas mic”; „masă de joc”; „suveică”. Sensul medical este târziu.

²⁶ Cele două cuvinte sunt vechi în latină, dar sensul medical datează probabil din epoca târzie sau chiar medievală.

²⁷ Termenul *membrana*, de la care a fost derivate, este atestat în perioada clasică.

²⁸ Termenul circula și în latina clasică, având însă sensul „instrument”; „instrument muzical”; „orgă hidraulică”.

²⁹ În perioada clasică termenul folosit era *phagedenicus*.

- *ἀμφώδοντα quia utrinque dentes habent* (<numite de Greci> *ἀμφώδοντα* pentru că au dinți pe ambele maxilare), cap. III, p. 9;
- *haec ipsa foramina βότρια et cauernae appellantur* (aceste orificii sunt numite *βότρια* și *cauernae*), cap. IV, p. 10;
- *quae a deuoranda carne σαρκοφαγοῦντα* (<cele care sunt numite de Greci> *σαρκοφαγοῦντα* pentru că sunt mâncătoare de carne), cap. III, p. 9.

În ceea ce privește denumirile dinților, asemeni terminologiei antice (Cootjans &

Gourevitch, 1983 : 189-201), ele se referă la funcția, locul ocupat în arcada dentară și perioada de erupție a dinților. Eustachius este preocupat atât de acuratețea sensului termenilor cât și de *variatio* stilistică, evidentă în cazul întrebuirii a patru verbe sinonime având semnificația „a numi” : *nuncupare* (*nomen* + *capere*), verb destul de solemn deoarece este împrumutat din limbajul juridic ; *nominare* (de la *nomen*) ; *appellare* (mai banal din punct de vedere stilistic) și *dicere* (de la o rădăcină indo-europeană care înseamnă „a arăta”, „a indica”, cf. gr. *δείκνυμι*).

Incisivii sunt denumiți cu un termen creat în latina târzie, *incisores* (derivat de la verbul *incidere* „a tăia”). Câteodată este folosită și sintagma *primi dentes* care se referă la locul ocupat în gură de incisivi și la perioada de erupție:

*„Primi dentes sunt ita ab Hippocrate et Aristotele ... nominati non modo quia caeteros origine et ortu antecedunt, uerum etiam quia, quum alii retro ad fauces uergant, primi nobis occurrunt.”*³⁰ (cap. 6, p. 14).

Eustachius citează și denumirile date în antichitatea greacă acestor dinți, explicând semnificația acestora :

*„Iidem praeterea dentes quia inter ridendum deteguntur γελασῖναι et quoniam ad cultri similitudinem acuti ac lati ad cibum incidendum sunt sua natura apti τόμειοι nuncupantur.”*³¹ (cap. VI, p. 14).

Privitor la dinții canini, Eustachius preia denumirea antică (*dentes canini*, care este un calc după limba greacă: *κυνόδοντες*). El atrage însă atenția asupra faptului că unii anomiști folosesc denumirea de dinți ascuțiți indistinct, atât pentru canini, cât și pentru incisive („*acutos dentes modo incisores, modo caninos*” cap. VII, p. 16).

Comparativ cu terminologia buco-dentară actuală, în care se face net diferența între premolari și molari, Eustachius urmează concepția uzuală a anomiștilor din secolul al XVI-lea, considerând premolarii printre molari și numindu-i primul și al doilea molar. În consecință, molarii

³⁰ Primii dinți sunt numiți astfel de Hippocrate și Aristotel nu numai pentru că îi precedă pe ceilalți prin origine și naștere, ci și pentru că, în timp ce ceilalți sunt întorși spre fundul gâtului, ei ni se arată primii.

³¹ Apoi, aceeași dinți sunt numiți *γελασῖναι* pentru că rămân descoperiți atunci când râdem și *τόμειοι* pentru că sunt prin natura lor apti să taie mâncarea, fiind tăioși și lați ca un cuțit.

propriu-ziși devin al treilea și al patrulea. În capitolul al VIII-lea, p. 18, sunt indicate numele date acestor dinți, inclusiv cele metaforice („*per translationem*”, după cum precizează Eustachius), care se referă la funcția pe care o îndeplinesc și, legat de aceasta, la aspectul lor:

„*Dentes, qui in intima et tecta parte oris sunt, ab Anatomicis non modo maxillares, sed molares etiam per translationem uocantur, quod iis cibus uelut molis frumentum conteratur ... Alii γομφίους eos appellant non quia perinde ac clauī fixi sunt ... uel ἀπὸ τῆς γομφιάσιος (quam asperam molarum superficiem Graeci uocant, Latini dentitionem uertunt) cuius figuram et usum summae maxillarum dentium partium elegantissime imitantur.*”³²

În raport cu poziția pe care o ocupă în arcada dentară, molarii sunt denumiți *postremi*: „*ut incisores primi, ita postremi maxillares habiti.*”³³ (cap. VI, p.).

În capitolul al IX-lea, p. 24, intitulat „*Magnitudo molarium et dentium numerus*” (Dimensiunea molarilor și numărul dinților), sunt reluate denumirile dinților, însoțite de câteva considerații lingvistice și de referiri la literatura generală (Cicero) și tehnică (Rufus din Efes). Molarii de minte sunt denumiți cu termenii latini *genuini* (la Cicero și Iuvenal însemnând însă „molari ” în general) ori, după locul pe care îl ocupă, *ultimi*, sau cu termenii împrumutați ca atare din greacă, fără adaptare morfologică, *sophonisteres* și *cranteres*:

„*Anatomici, quando dentes numerant, fere semper ab incisoriibus incipiunt hosque primos, molares postremos faciunt; quorum tum situ tum generatione ultimi sophonistires appellantur, quia eo tempore quo moderatos temperatosque nos esse oportet oriuntur; creanteres etiam ab aliis ac genuini dicuntur, tametsi alios quoque dentes Rufus creanteres appellat. Molares omnes Cicero genuinos.*”³⁴

Canalul pulpar este desemnat printr-un termen preluat din latina târzie : *concauitas* (concauitate).

³² Dinții care sunt în partea cea mai profundă și acoperită a gurii sunt numiți de anomiști nu numai „maxilari”, ci și, metaforic, „molari”, căci hrana este măcinată de ei precum <este măcinat> grâul de pietrele de moară ... Alții îi numesc *γομφίους* nu pentru că sunt fixați precum niște cuie ... ci pornind de la *ἀπὸ τῆς γομφιάσιος* (care în greacă se referă la suprafața rugoasă a pietrelor de moară, iar latinii traduc prin dantură), al cărei aspect și uz sunt perfect imitate de suprafața superioară a dinților maxilari.

³³ După cum incisivii sunt socotiți primii, tot astfel maxilarii sunt socotiți ultimii.

³⁴ Anomiștii, când numerotează dinții, încep aproape întotdeauna cu incisivii; ei consider incisivii primii, iar molarii ultimii. Cei mai din spate dintre aceștia sunt numiți *sophonisteres*, pentru că apar în vremea în care trebuie să fim moderați și temperați; ei sunt numiți de alții *cranteres* și *genuini*, chiar dacă Rufus numește *genuini* și alți dinți. Cicero numește toți molarii *genuini*.

În ceea ce privește alveola dintelui, terminologia nu este bine fixată. Lexemul *alveolus* este puțin întrebuințat, fiind înlocuit de termeni metaforici : *praesepiola* (staul mic), *mortariolum* (piuliță), *frenum* (frâu), *locellus* (casetă, cutiuță), *cauea* (cavitate), *habena* (frâu), *phatnia* (staul), *phatnomata* (lambriu).

Pentru desemnarea rădăcinii dintelui este folosit termenul clasic *radix*, în timp ce pentru cavitatea orală Eustachius recurge la un termen din latinitatea târzie, *capedo*.

Gingiua (gingie), *lingua* (limbă), *mala* (falcă), *maxilla* (maxilar), *palatus* (palatul) sunt termeni care circulau în latina clasică, perpetuându-se de-a lungul secolelor în lucrările dedicate anatomiei umane.

Libellus de dentibus este, fără îndoială, o lucrare de o valoare inestimabilă pentru istoria odontologiei. O incursiune lingvistică în textul lui Eustachius este însă la fel de instructivă, căci ea permite descoperirea mecanismului intim prin care se conturează vocabularul științific al odontologiei, un vocabular pendulând încă între Antichitate, cu metaforele ei sugestive, și precizia unor denumiri științifice perpetuate până astăzi în atât de exactul, dar deopotrivă de „uscătul ” limbaj de specialitate.

Bibliografie

Ediții

BARTHOLOMAEI Eustachii Sanctoseuerinatis *Libellus de dentibus*. Cum priuilegiis, 1563, Venetiis
(<http://www.biusante.parisdescartes.fr/histmed/medica/cote?47874x02>)

BARTHOLOMAEI Eustachii Sanctoseuerinatis medici ac philosophi *Opuscula anatomica*. Quorum numerum et argumenta auersa pagina indicabit. Cum priuilegiis Summi Pontificis, Illustrissimi Senatus Veneti, Serenissimi Francorum Regis et Catholicae ac Cesareae Maiestatis, 1564, Venetiis: Vincentius Luchinus
(<http://www.biusante.parisdescartes.fr/histmed/medica/cote?05548x01>)

CHERNIN, David; SHKLAR, Gerald, 1999, *Bartholomaeus Eustachius: A little treatise on the teeth. The first authorized book on dentistry (1563)*, Canton: Science History Publications

RUEL-KELLERMANN, Micheline ; CORNUEJOLS, Marie-Rolande Bartolomeo, 2015, Eustache (c. 1510-1574): *Libellus de dentibus (1563). Petit livre sur les dents*, Paris : BIU Santé
(<http://www3.biusante.parisdescartes.fr/eustache/debut.htm>).

Studii și articole

COOTJANS, Gerrit; GOUREVITCH, Danielle, 1983, „Le nom des dents en grec et en latin”, in : *Revue de philologie*, 57/2, pp. 189-201.

- GOUREVITCH, Danielle, 2009, „Le noms des dents en grec, en latin et en français”, in : *Actes. Société française d'histoire de l'art dentaire*, 14, pp. 73-77.
- HALICHIAS, Ana-Cristina, 2014, „Un tratat neolatin de anatomie a dinților”, in: Gh Chivu, Oana Uță Bărbulescu (ed.), *Ion Coteanu. In memoriam*, București : Editura Universității din București, pp. 187-195 (= 2013, „The Neo-Latin as a Scientific Language: The Construction of the Body as Space”, in: *Journal of Cross-Cultural Studies and Environmental Communication*, 1, pp. 133-139).
- RUEL-KELLERMANN, Micheline, 2008, „Bartholomeo Eustachio (ca.1500/1510-1574) et son Libellus de dentibus (1563)”, in : *Actes. Société française d'histoire de l'art dentaire*, 13, pp. 52-55 (http://www.biusante.parisdescartes.fr/sfhad/vol.13/2008_13.pdf).
- SHKLAR, Gerald; CHERNIN, David, 2000, „Eustachio and Libellus de dentibus. The First Book Devoted to the Structure and Function of the Teeth”, in: *Journal of the History of Dentistry*, vol. 48, no. 1, pp. 25-30.